

The Principle of Proportionality in Drug Offenses and Its Effective Factors in the Application of Iranian and Western Laws

Elham Heidari

Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Literature and Humanities, Shahrekord University.
e.heidary@sku.ac.ir

Abstract

The principle of proportionality in criminal law is considered one of the fundamental principles, which entails determining punishments that correspond to the social harm caused by the crime. In the case of drug offenses, the application of this principle during the legislative stage requires careful consideration and subtlety on the part of the Legislature due to the complexity of such offenses. By taking into account the effective factors in the application of the principle of proportionality, unjustness in the determination and implementation of punishments can be minimized, and the expected goals of punishment, such as deterrence, can be better achieved. The behavior of the offender, the nature of the committed crime, the role of the accused, their involvement in the crime, and the severity and gravity of the offense are among the most influential factors in the application of the principle of proportionality in drug offenses. However, the Legislature in the Anti-Drug Law has solely emphasized the proportionality between the quantity of drugs and the level of punishment, disregarding other essential factors.

Keywords: Principle of Proportionality, Drug Offenses, Severity of the Crime, Role of the Accused, Nature of the Crime.

Received: 2022/05/13 ; **Revised:** 2023/03/07 ; **Accepted:** 2023/07/08 ; **Published online:** 2023/12/21

How To Cite: Heidari, Elham (1402). The Principle of Proportionality in Drug Offenses and Its Effective Factors in the Application of Iranian and Western Laws, *Comparative Study on Islamic and Western Law*, 10(3), 49-74. doi.org/10.22091/CSIW.2023.8115.2264

Published by: University of Qom

© The Author(s)

Article type: Research

مطالعه تطبیقی اصل تناسب مجازات در جرایم مواد مخدر و مولفه‌های موثر در اعمال آن در حقوق ایران و غرب

الهام حیدری

استادیار گروه حقوق، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد. e.heidary@sku.ac.ir

چکیده

اصل تناسب مجازات به عنوان یکی از اصول بنیادین حقوق کیفری، متضمن تعیین مجازات‌هایی است که با ضرر اجتماعی ناشی از جرم همخوانی داشته باشد. در این میان، اعمال این اصل در جرایم مواد مخدر و در مرحله تقنین، با توجه به اهمیت این جرایم و پیچیدگی آنها، نیازمند دقت نظر و ظرافت طبع قانونگذار است. بدین ترتیب که با لحاظ مولفه‌های موثر در اعمال اصل تناسب از بی‌عدالتی در تعیین و اجرای کیفر کاسته و به تبع اهداف مورد انتظار از مجازات همچون بازدارندگی را دستیافتی‌تر نماید. رفتار مرتکب و نوع جرم ارتكابی، نقش متهم و نحوه مداخله وی در جرم و نیز شدت و وخامت جرم ارتكابی از مهمترین مولفه‌هایی هستند که در اعمال اصل تناسب مجازات در این جرایم موثرند. حال آنکه قانونگذار در قانون مبارزه با مواد مخدر صرفاً بر تناسب میان کمیت مواد با میزان مجازات تأکید داشته و سایر مولفه‌ها را نادیده گرفته است.

کلیدواژه‌ها: اصل تناسب، جرایم مواد مخدر، شدت جرم، نقش متهم، نوع جرم.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۲۳؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۱۲/۱۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۱۷؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۲/۰۹/۳۰
استاد به این مقاله: حیدری، الهام (۱۴۰۲). مطالعه تطبیقی اصل تناسب مجازات در جرایم مواد مخدر و مولفه‌های موثر در اعمال آن در حقوق ایران و غرب، پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، ۱۰(۳)، ۴۹-۷۴. doi.org/10.22091/CSIW.2023.8115.2264

نوع مقاله: پژوهشی

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

اصل تناسب مجازات یکی از مهمترین اصول حقوقی است که با هدف حمایت از افراد در مقابل رفتارهای ظالمانه و خلاف حقوق بشر اعمال می‌شود. این اصل در قواعد بین‌المللی و منطقه‌ای حقوق بشر تثبیت و از آنجا به قوانین کیفری کشورها راه یافته است. محتوا و درون مایه اصل تناسب این است که در تعیین اعمال مجازات، حقوق و آزادی‌های افراد تنها باید تا حدی محدود شود که دستیابی به اهداف مجازات آن را ایجاب می‌نماید. به دیگر بیان، واکنش و پاسخ به مجرم نه به شکل اعمال مجازاتی مشابه و همانند عمل وی بلکه به صورت تعیین و اعمال مجازاتی است که با جرم ارتكابی متناسب باشد. بدین ترتیب که میان شدت و سنگینی مجازات با شدت و وخامت ضرری که از رفتار مرتکب متوجه جامعه می‌شود، تناسب وجود داشته باشد. در چارچوب ضابطه مذکور، مجموعه‌ای از مجازات‌ها با درجات متنوعی از حیث شدت در مقابل مجموعه‌ای از جرایم با درجات مختلفی از خطرناکی قرار می‌گیرند و هرچه میزان خطرناکی یک جرم بر اساس میزان ضرر اجتماعی‌اش بیشتر باشد بالتبع میزان مجازات آن نیز شدیدتر خواهد بود. در این میان اعمال اصل تناسب مجازات در جرایم مواد مخدر با توجه به تنوع این جرایم از حیث نوع رفتار و نیز کمیت مواد، شیوه ارتکاب و با لحاظ تبعات سوء اجتماعی این طیف از جرایم دشوارتر بوده و دقت نظر بیشتر مقنن را می‌طلبد. به باور برخی نویسندگان در حوزه جرایم مواد مخدر، هدف از مجازات باید با اهداف اساسی ذکر شده در کنوانسیون‌های کنترل مواد مخدر سازمان ملل منطبق باشد تا سلامتی و رفاه بشریت را بهبود بخشد (Lai, 2012: 1). بالتبع مجازات متناسب برای این دسته از جرایم مجازاتی است که با صدمه بالقوه‌ای که از جرم می‌تواند متوجه رفاه و سلامتی افراد جامعه شود، منطبق باشد.

اعمال این اصل در جرایم مواد مخدر ابتدائاً وظیفه قانونگذاران است. بدین طریق که میزان مجازات را بر اساس شدت ضرر ناشی از جرم تعیین نمایند در مرحله دوم این تکلیف متوجه قضات محاکم است که در تعیین مجازات برای پرونده‌های مختلف اصل تناسب را در چارچوب قانون رعایت نمایند و نهایتاً این اصل باید واجد جایگاهی در مرحله اجرای احکام و توسط قاضی اجرای حکم باشد. در این میان نقش قانونگذاران بسیار پر اهمیت است. چرا که شدت جرم در این دست از جرایم بر مولفه‌های متنوعی همچون رفتار مرتکب و نحوه نقش‌کنندگان آفرینی وی در جرم و نوع و میزان مواد مبتنی است. بکار بستن مولفه‌های مذکور، نیازمند نگاه ظریف و نکته‌سنجی مقنن است و نادیده گرفتن آن‌ها عدالت کیفری را خدشه دار کرده و حتی بازدارندگی مجازات‌ها را زیر سوال خواهد برد.

همین امر، کشورها را برآن داشته است تا تغییراتی را در سیاست جنایی خود در این حوزه اعمال نمایند. برای نمونه در سالهای اخیر برخی دولت‌ها همچون آرژانتین، برزیل و انگلستان اقدام به بازنگری در قوانین مواد مخدر خود در راستای اعمال اصل تناسب به عنوان یک معیار مهم برای تعیین مجازات نموده‌اند (Corda, 2011: 11-20).

به علاوه، لزوم بکارگیری این اصل بنیادین در تلاشهای اتحادیه اروپا برای هماهنگ‌سازی مجازات مجرمین مواد کاملاً مشهود است. در حقوق داخلی نیز تحولات تقنینی در حوزه مواد مخدر بخصوص در قانون الحاق یک ماده به قانون مبارزه با مواد مخدر مصوب ۱۳۹۶ صورت گرفته است که گویای تلاش و تمایل مقنن به اعمال اصل تناسب در این حوزه می‌باشد.

به علاوه امروزه دامنه اصل تناسب مجازات افزایش یافته است. بدین توضیح که در نگاه سنتی، کاربرد غالب اصل تناسب به ضرورت برقراری تناسب میان شدت ضرر اجتماعی ناشی از جرم با میزان مجازات، محدود است بی‌آنکه در خصوص ضرورت یا عدم ضرورت جرم‌انگاری مصادیقی از رفتارهای مرتبط با مواد مخدر طرح پرسش شود. در حالی که امروزه دامنه اصل تناسب مجازات از مفهوم سنتی آن فراتر رفته و شامل بحث در خصوص جرم‌زدایی از برخی جرایم مرتبط با مواد مخدر نیز می‌شود. در واقع در سیاست جنایی امروزی حاکم بر مواد مخدر، مجازات دیگر واکنشی ضروری برای همه انواع فعالیت‌های مرتبط با مواد مخدر تلقی نمی‌شود و اعمال اصل تناسب بدون هیچ‌گونه تمایل قبلی نسبت به مجازات انجام می‌شود. این نوع نگاه را می‌توان در گرایش اخیر برخی کشورها نسبت به جرم‌زدایی از در تصرف داشتن مواد مخدر برای مصرف شخصی ملاحظه کرد که از منظر آنها نسبت به اعمال مجازات نتیجه مطلوبتری می‌دهد (Stevens, 2019: 1).

این نگاه متفاوت به اصل تناسب مجازات، با طرح این پرسش که آیا اساساً نیاز به تحمیل مجازات هست؟ آغاز می‌شود. در پژوهش پیش رو برآنیم ضمن تحلیل اصل تناسب مجازات در جرایم مواد مخدر، مولفه‌های موثر در اعمال اصل تناسب در این جرایم را مورد بررسی قرار داده و قانون حاکم را از این حیث مورد نقد و تحلیل قرار دهیم.

۱. مفاهیم تاریخیچه و مبانی اصل تناسب مجازات

بی‌شک ورود به هر بحثی مستلزم شناخت مفاهیم اساسی آن است. ذیلاً برانیم تا علاوه بر واکاوی مفهوم اصل تناسب و جرایم مواد مخدر، جایگاه قانونی این اصل بنیادین را در حقوق داخلی و بین‌المللی و نیز ضرورت وجودی آن را در جرایم مواد مخدر، مورد بررسی قرار دهیم.

۱-۱. مفاهیم

بررسی اصل تناسب مجازات در جرایم مواد مخدر مستلزم شناخت مفهوم اصل تناسب و نیز جرایم مواد مخدر است. به نحوی که با وجود تنوع رفتارهای مجرمانه مرتبط با مواد، جرایم مد نظر نگارنده روشن شود.

۱-۱-۱. اصل تناسب

اصل در لغت به معنای ریشه، بنیاد یا گوهر و تبار است (عمید، ۱۳۸۹: ۱۳۸).

تناسب نیز به معنای ارتباط و قرابت میان دو چیز است. در فرهنگ فارسی تناسب به معنای با هم نسبت داشتن، نسبت یافتن با یکدیگر و یا وجود نسبت یا رابطه میان دو کس یا دو چیز آمده است (معین، ۱۳۸۶، ج ۲: ۸۸۶). در دنیای حقوق کیفری تناسب و ضرورت رعایت آن در موارد مختلفی مطرح شده است. برای نمونه یکی از شرایط صدق دفاع مشروع آن است که میان دفاع با حمله تناسب وجود داشته باشد. به علاوه اصل تناسب میان جرم و مجازات یکی از مهمترین اصول حقوق کیفری است. اصل تناسب از ملزومات اولیه انصاف و عدالت در کلیه امور و از جمله تعیین کیفر است. در تاریخ حقوق کیفری از دوره انتقام جوئی گرفته تا دوران کنونی، واضعان مجازات همواره یکی از دلایل خود برای توجیه آن را رعایت تناسب مجازات و جرم میدانند (سزواری نژاد، ۱۳۹۶: ۱۳۵). بر این اساس بدیهی است که به تعداد مکاتب کیفری تعاریف مختلف از اصل تناسب وجود داشته باشد. همین امر ارائه تعریفی واحد و جامع از این اصل را دشوار می کند. با این وجود می توان گفت که در گفتمان امروز حقوق کیفری، اصل تناسب به معنای ضرورت تناسب میان ضرر ناشی از جرم با شدت مجازات است.

در بیان مفهوم اصل تناسب آمده است که تناسب جرم و مجازات بدین معناست که حقوق و آزادی های فردی تنها به میزانی محدود شوند که برای دستیابی به اهداف مورد انتظار از مجازات لازم است، به نحوی که مجازات کمترین تراحم را با حقوق بنیادینی که برای افراد تعریف شده اند، داشته باشد^۱.

به بیان دیگر کارکرد مهم اصل تناسب این است که این اصل با ایجاد این التزام که شدت مجازات نباید از ضرر ناشی از جرم فراتر برود حتی چنانچه مطمئن باشیم که مجرم بلافاصله مرتکب تکرار جرم خواهد شد، مانع اعمال مجازاتهای افراطی یا مصلحت جوینه می شود (طیبی، ۱۳۹۶: ۲۳). نکته مهم اینکه در سالهای اخیر، مفهوم اصل تناسب مجازات از آنچه گفته شد فراتر رفته و بسیار وسیع تر شده است به نحوی که بحث در خصوص اصل جرم انگاری یک رفتار را نیز در بر می گیرد.^۲

به دیگر سخن اصل تناسب در این مفهوم نه به عنوان اصلی محدودکننده و بلکه اصلی تعیین کننده لحاظ می شود که در تمام مراحل از جمله مرحله جرم انگاری اثرگذار است. این مفهوم وسیع را بویژه می توان در پیشنهاداتی که برای جرم زدایی از برخی رفتارهای مجرمانه در حوزه مواد مخدر می شود به وضوح دید.

۱. این مفهوم از، اعلامیه جهانی حقوق بشر سازمان ملل متحد (۱۹۴۸)، میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی (۱۹۶۶)، منشور حقوق اساسی اتحادیه اروپا (۲۰۰۰) برداشت می شود. همچنین، کتابچه راهنمای اصول اساسی و شیوه های امیدوارکننده در مورد جایگزین های حبس منتشره از سوی دفتر سازمان ملل متحد در مورد مواد مخدر و جرم حاوی چنین مفهومی است.

2. <http://druglawreform.info/en/issues/decriminalization>

۱-۲. جرایم مواد مخدر

جرایم مرتبط با مواد مخدر به کلیه جرایمی گفته می‌شود که در قانون مبارزه با مواد مخدر پیش‌بینی شده‌اند. ارائه تعریف جامع از مواد مخدر با توجه به تنوع این مواد بسیار دشوار است. با این وجود با توجه به تعریفی که سازمان بهداشت جهانی از مواد مخدر دارد، مواد مخدر عبارتند از: "هر ماده یا ترکیبی از چند ماده شیمیایی که از جمله مواد مورد نیاز بدن برای بقای سلامت آن به شمار نرفته و مصرف آنها احتمال تغییری در کارکرد بیولوژیکی و حتی ساخت بیولوژیکی بدن و عملکردهای روانی-عقلانی مصرف‌کننده را مطرح سازد" (ساک، ۱۳۹۶: ۷۰-۶۹). در فرهنگ معین آمده است: "داروهایی که استعمال آنها سبب بی‌حسی و بی‌حالی و تخدیر عمومی یا موضعی گردد (مانند کوکائین، هروئین و غیره) را مواد مخدر گویند" (معین، ۱۳۸۶، ج ۴: ۳۰۰۴). در تعریف دیگری آمده است: "ماده مخدر به دارویی اطلاق می‌شود که سبب بی‌حسی و رخوت و سستی گردیده و مصرف غالب آن موجب اعتیاد و دوام استعمال مخدرها موجب بروز نوعی جنون و اختلالات عصبی می‌گردد" (دهخدا، ۱۳۸۵، ج ۲: ۲۶۳۵).

جرایم مواد مخدر در قانون مبارزه با مواد مخدر و اصلاحات و الحاقات آن متعددند و در واقع مصادیق رفتارهایی که در این قانون جرم‌انگاری شده‌اند، متنوع می‌باشند. با این حال حقوقدانان این جرایم را به دو دسته کلی تقسیم کرده‌اند. دسته اول جرایمی هستند که موضوع جرم در آنها ارتکاب رفتار بر روی ماده مخدر است. این جرایم شامل کشت، ساخت و تبدیل، نقل و انتقال، خرید و فروش، اخفاء، نگهداری و استعمال یا مداخله در مواد مخدر می‌شوند (رحمدل، ۱۳۹۵: ۳۲). دسته دوم از جرایم مرتبط با مواد مخدر جرایمی هستند که در آنها موضوع جرم، ماده مخدر نیست با این حال با مواد مخدر مرتبطند. از قبیل پناه دادن یا فراری دادن متهم تحت تعقیب، امحاء یا اخفای ادله جرم، افترای به فعل یا قول و ...

لازم به ذکر است که در پژوهش پیش رو بررسی اصل تناسب در جرایم دسته اول مد نظر است و با توجه به اینکه در این دسته از جرایم نیز قانونگذار هم رفتارهای ناظر بر مصرف شخصی و هم رفتارهای ناظر بر قاچاق و فروش مواد مخدر را جرم‌انگاری کرده است و نیز بر این اساس که ضرر اجتماعی این دو دسته از رفتارها یکسان نیست، ضرورت اعمال اصل تناسب بیشتر آشکار می‌گردد. فلذا نیازه لحاظ مولفه‌هایی است که به اعمال اصل تناسب در این جرایم کمک کند.

۱-۲. جایگاه قانونی و ضرورت وجودی

ذیلاً به جایگاه قانونی اصل تناسب مجازات در مقررات بین‌المللی و نیز حقوق داخلی و نیز ضرورت وجودی اصل مذکور در جرایم مواد مخدر خواهیم پرداخت.

۱-۲-۱. جایگاه قانونی

ضرورت پیش‌بینی مجازاتهای متناسب همواره، در سیر قانونگذاری کیفری مورد توجه قانونگذاران داخلی و نیز تدوین‌کنندگان مقررات بین‌المللی قرار گرفته است. به واقع اصل تناسب مجازات واجد جایگاه قانونی در حقوق داخلی و بین‌المللی است.

۱-۲-۱-۱. مقررات بین‌المللی

اصل تناسب مجازات به عنوان یکی از اصول بنیادین حقوق کیفری در مقررات بین‌المللی تثبیت شده است. بند دوم ماده (۲۹) اعلامیه جهانی حقوق بشر، در بردارنده عبارتی است که ضرورت حاکمیت این اصل را نشان می‌دهند. به موجب این بند: "حقوق و آزادی‌های اشخاص صرفاً به موجب قانون محدود می‌شوند و این محدودیتها نیز تنها با هدف تضمین به رسمیت شناختن و احترام به حقوق و آزادی‌های دیگران و در حدودی که ضرورت‌های اخلاقی، نظم عمومی و آسایش و رفاه جمعی در یک جامعه دموکراتیک آنها را ایجاب می‌کند، تعیین و اعمال خواهد شد. به علاوه میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی نیز حاوی مقرراتی است که از حقوقی همچون حق حیات، آزادی و امنیت شخصی، حریم خصوصی، در امان ماندن از شکنجه به عنوان حقوق مرتبط با مجازات یاد می‌کند. کمیته حقوق بشر در تفسیر میثاق بیان می‌دارد: "در هر مورد که دولتی در قوانین خود از ابزارهایی استفاده کند که حقوق مورد حمایت توسط میثاق را محدود می‌کنند می‌بایست اثبات نماید که این ابزارها ضروری هستند و در عین حال تنها چنین ابزارهایی برای دستیابی به اهداف قانونی و تضمین موثر حقوق بشر، مناسب هستند. در ادامه کمیته حقوق بشر می‌افزاید که ابزارهای محدودکننده باید منطبق بر اصل تناسب بوده و در میان کلیه راهکارها و ابزارهای موجود کمترین آسیب را به افراد وارد نمایند. به دیگر بیان، این ابزارها باید در راستای تضمین منافع مورد حمایت، متناسب‌ترین باشند.^۱

در تفسیر مشابهی نیز آمده است: محدودیتها باید متناسب باشند بدین معنا که در جایی که چندین نوع محدودیت در دسترس است، نوعی که کمترین آسیب را دارد اتخاذ شود.^۲

همینطور در بند (۳) ماده (۴۹) منشور حقوق اساسی اتحادیه اروپا آمده است که مجازاتهای سنگین نباید با جرایم نامتناسب باشند و بدین ترتیب بر ضرورت اصل تناسب مجازات در سراسر اروپا تأکید می‌کند. همین رویکرد توسط دادگاه اروپایی حقوق بشر نیز اتخاذ شده است، به نحوی که دادگاه مقرر

1. Human Rights Committee (1999), General comment No 27 on freedom of movement (Article 12), U.N. Doc CCPR/C/21/Rev.1/Add.9
2. Committee on Economic, Social and Economic Rights (2000), General comment No 14: The right to the highest attainable standard of health, E/C.12/2000/4,

داشته است می‌بایست میان ابزارهای اتخاذ شده برای محدود کردن حقوق اساسی افراد و اهدافی که بدنبال دستیابی بدان‌ها هستیم، رابطه‌ای منطقی و متعارف وجود داشته باشد.^۱

در واقع از منظر دادگاه، انتظار این است که هر گونه تجاوز به حقوق اساسی افراد باید بر مبنای یک ضرورت اجتماعی اساسی قابل توجیه باشد.^۲ در جایی که مجازات متناسب نباشد در واقع به حقوق اساسی افراد تعرض شده است.

در آرای دادگاه آمریکایی حقوق بشر نیز با این عبارات بر اصل تناسب تاکید شده است: "هیچ کس نباید با ابزارهایی که هر چند قانونی‌اند اما بدین علت که در میان سایر ابزارها، غیر متعارف، غیر قابل پیش‌بینی و یا فاقد تناسب‌اند، خلاف حقوق و آزادی‌های بنیادین بشر تلقی می‌شوند، مجازات گردد".^۳

در مقررات بین‌المللی خاص مواد مخدر همچون کنوانسیون واحد مواد مخدر مصوب ۱۹۶۱ و پروتکل اصلاحی آن در سال ۱۹۷۲ و نیز کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با قاچاق مواد مخدر و داروهای روانگردان مصوب ۱۹۸۸ بطور مستقیم و صریح به اصل تناسب اشاره نشده است و از منظر آنها کشورها در تعیین مجازات‌ها برای این جرایم و بطور کلی در اتخاذ سیاست کیفری در جرایم مواد مخدر بر اساس ارزشها، فرهنگ، الزامات قانون اساسی و ... خود آزادند. حتی می‌توان گفت گفتمان بین‌المللی مبارزه با مواد مخدر اتخاذ مجازات‌های سنگین را ترغیب و تشویق کرده است. برای مثال کنوانسیون کنترل مواد مخدر سازمان ملل ۱۹۶۱^۴، حاوی بیانی تأکیدی بر شدت و وخامت معضل مواد مخدر در دنیاست و همین عبارات منجر به توجیه تحمیل مجازات‌های سنگین نامتناسب برای جرایم مرتبط با مواد مخدر می‌شوند. در مقدمه کنوانسیون ۱۹۶۱ آمده است که اعتیاد به مواد مخدر شری جدی برای افراد در پی داشته و سرشار از خطرات اجتماعی و اقتصادی برای بشریت است. همینطور در این کنوانسیون نیز نظیر آنچه که در ماده (۲۴) کنوانسیون ۱۹۸۸ آمده ابزارهای سخت و کیفرهایی شدید، پیش‌بینی شده است. مسلماً و با توجه به اینکه دولتها در انتخاب کیفر برای این جرایم آزادی عمل دارند، ممکن است دست به تعیین مجازات‌های سختگیرانه‌تری بزنند با این توجیه که این کیفرها برای پیشگیری از قاچاق غیرقانونی مواد مخدر ضروری‌اند. با این وجود یکی از اهداف بیان شده در کنوانسیون‌های مرتبط با مواد مخدر سازمان ملل، تضمین سلامتی و رفاه بشریت از طریق محدود کردن استفاده‌های غیر پزشکی از مواد مخدر و در

1. Sporrong and Lönnroth v. Sweden, 7151/75, ECHR 5, (23 September 1982).

2. Silver and Others v. the United Kingdom (Article 50) 5947/72; 6205/73; 7052; 75 [1983] ECHR 11, (24 October 1983).

3. Inter-American Court of Human Rights (21 January 1994), Gangaram Pandey Case, para. 48

۴. کنوانسیون ۱۹۶۱ سازمان ملل متحد در مورد مواد مخدر، کنوانسیون ۱۹۷۱ ملل متحد در مورد داروهای روانگردان، کنوانسیون ۱۹۸۸ سازمان ملل متحد علیه قاچاق غیرقانونی مواد مخدر و مواد روانگردان.

عین حال تضمین دسترسی به آنها برای اغراض پزشکی است و کنوانسیونها با اینکه معمولاً حاوی شرطی برای جرم‌انگاری نیستند و دست دولتها را کاملاً باز گذاشته‌اند، مجازاتهای متنوع و متفاوت را بر اساس مولفه‌هایی همچون ارزیابی صدمه بالقوه، ارزش درمانی ماده ممنوعه و جزئی یا کلان بودن قاچاق پیشنهاد می‌دهند. همین مساله زمینه‌ساز رعایت اصل تناسب در جرایم مرتبط با مواد مخدر است. برای مثال دولتها آزادند که در جرایم جزئی از مجازاتهای جایگزین با خاصیت آموزش، بازپروری و اصلاح اجتماعی استفاده کرده و یا در مورد افراد گرفتار سوء مصرف مواد راهکارهای مراقبت و معالجه را طرح کنند.^۱

به علاوه در دهه‌های اخیر نیز تلاشهایی در خصوص اعمال اصل تناسب در جرایم مواد مخدر از سوی نهادهای سازمان ملل به عمل آمده است و حتی سعی داشته‌اند تا جرم‌زدایی را به عنوان یک واکنش مثبت برای برخی از رفتارهای مرتبط با مواد مخدر ترویج کنند. در سال ۲۰۱۰ گزارشگر ویژه سازمان ملل در خصوص حق دستیابی به بالاترین سطح سلامت جسمی و روحی، گزارشی را منتشر کرد که از جرم‌زدایی بحث می‌کرد (Grover, 2010: 255).

سایر نهادهای سازمان ملل نیز اظهاراتی در خصوص اثرات زیان‌آور جرم‌انگاری بر اساس حقوق بنیادین بشر ارائه کردند.^۲

دفتر مبارزه با مواد مخدر سازمان ملل در سال ۲۰۱۰ بیانیه‌ای صادر کرد و از کشورها خواست که از اتخاذ و اجرای مجازاتهای متناسب برای مجرمین مواد مخدر اطمینان حاصل کنند. به علاوه دفتر مذکور به کشورها اعلام کرد که مجازات اعدام را برای مجرمین مواد مخدر لغو کنند زیرا کنوانسیون بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی تنها تحمیل مجازات مرگ را برای سنگین‌ترین جرایم مجاز می‌داند.^۳

همینطور اعلامیه حقوق بشر سال ۲۰۱۲ این دفتر بارها و بارها بر اصل تناسب تأکید کرده است برای نمونه در این اعلامیه آمده است: "پاسخ به مجرمین مواد مخدر باید متناسب باشد. در خصوص جرایم مربوط به تملک، خرید یا تزریق غیر قانونی مواد مخدر برای مصارف شخصی، راهکار درمان و پاسخ‌های جامعه محور مبتنی بر آموزش و بازپروری و پذیرش دوباره فرد در اجتماع نسبت به محکومیت به حبس، واکنش‌های متناسب‌تری هستند^۴ و این همان مفهوم جدید و وسیع اصل تناسب در جرایم مواد

۱. بند (۴) ماده (۳) کنوانسیون ۱۹۸۸ سازمان ملل متحد علیه قاچاق غیرقانونی مواد مخدر و روانگردان‌ها.

۲. میشل سیدیبه، مدیر اجرایی UNAIDS، در نشست "رهبران تبعیض" در هجدهمین کنفرانس بین‌المللی ایدز در وین، اتریش در ۲۲ ژوئیه ۲۰۱۰ سخنرانی کرد.

۳. دفتر مواد مخدر و جرم سازمان ملل متحد (۳ مارس ۲۰۱۰)، کنترل مواد مخدر، پیشگیری از جرم و عدالت کیفری: دیدگاه حقوق بشر - نوشته شده توسط مدیر اجرایی، بند (۲۵) و (۲۶).

۴. دفتر مواد مخدر و جرم سازمان ملل متحد، مه ۲۰۱۲ ارتقاء و حمایت از حقوق بشر اعلامیه

مخدر است.

بدین ترتیب کشورهایی که کنوانسیون‌های مواد مخدر سازمان ملل و اسناد بین‌المللی حقوق بشر را امضا کرده و به تصویب رسانده‌اند، قانوناً مکلفند که اصل تناسب را در حوزه جرایم مرتبط با مواد اعمال کنند. کشورهایی که علاوه بر آن عضو نهاد‌های منطقه‌ای همچون اتحادیه اروپا هستند بطور مضاعفی مکلف به رعایت اصل تناسب قوانین خود می‌باشند.

۱-۲-۱. حقوق داخلی

در حقوق داخلی، گرچه تناسب در قالب یک ماده قانونی صریح پیش‌بینی نشده است، اما می‌توان موادی را یافت که به نحو ضمنی متضمن اصل تناسبند. برای نمونه اصل (۹) قانون اساسی مقرر می‌دارد: "در جمهوری اسلامی ایران، آزادی و استقلال و وحدت و تمامیت ارضی کشور از یکدیگر تفکیک‌ناپذیرند و حفظ آنها وظیفه دولت و آحاد ملت است و هیچ مقامی حق ندارد به نام حفظ استقلال و تمامیت ارضی کشور آزادی‌های مشروع را هرچند با وضع قوانین و مقررات سلب کند". از اصل مذکور بر می‌آید که وضع مجازات‌های نامتناسب ممنوع است. چرا که این کار به نوعی سلب آزادی‌های مشروع قلمداد می‌شود. در قوانین عادی نیز می‌توان مصادیقی را یافت که قانونگذار به اصل تناسب بشکل صریح یا ضمنی پرداخته است. برای مثال در بند (ج) ماده (۴۷۴) قانون آیین دادرسی کیفری، تجاوز مجازات مورد حکم از میزان مقرر قانونی به عنوان یکی از جهات اعاده دادرسی شناخته شده است. به علاوه در تبصره ماده (۶۴) قانون مجازات اسلامی، دادگاه مکلف شده است که مجازات را متناسب با اوضاع و احوال حاکم بر جرم و شرایط مجرم تعیین نماید. همانطور که مشهود است اصل تناسب هم در بعد جرم‌انگاری و تعیین مجازات و هم در جایگاه قضاوت و صدور حکم مورد توجه قانونگذار قرار گرفته است.

در حوزه جرایم مواد مخدر اصل تناسب در موادی از این قانون نظیر مواد (۴) و (۸) مورد تأکید و اشاره قانونگذار قرار گرفته است با لحاظ این نکته که تناسب مد نظر در این قانون تناسب میزان مجازات با وزن مواد مخدر است. برای مثال در ماده (۴) این قانون آمده است: "هر کس بنگ چرس گراس تریاک شیره سوخته تفاله تریاک و یا دیگر مواد مخدر یا روان گردان‌های صنعتی غیر دارویی که فهرست آنها به تصویب مجلس شورای اسلامی می‌رسد را به هر نحوی به کشور وارد یا به هر طریقی صادر یا ارسال نماید یا مبادرت به تولید ساخت توزیع یا فروش کند یا در معرض فروش قرار دهد با رعایت تناسب و با توجه به مقدار مواد مذکور به مجازات‌های زیر محکوم می‌شود...". این ماده و نیز مواد مشابه دیگر در قانون مبارزه با مواد مخدر توجه و تمرکز قانونگذار به اصل تناسب بر اساس میزان مواد را نشان می‌دهد. به علاوه تحولات قانونگذاری نشان می‌دهد که در سال‌های اخیر توجه قانونگذار بر اصل تناسب با در نظر گرفتن مولفه‌های دیگری علاوه بر میزان مواد، بیشتر شده است. این مساله را بخصوص می‌توان از ماده (۴۵) الحاقی به قانون مبارزه با مواد مخدر در سال ۱۳۹۶ برداشت نمود. در بخش دوم مقاله به تفصیل در این

خصوص سخن خواهیم گفت.

۱-۲-۲. ضرورت وجودی اصل تناسب در جرایم مواد مخدر

اصل تناسب میان جرم و مجازات بر مبنای مبتنی است که ضرورت وجودی آن را توجیه می‌کند. مهمترین مبنای تناسب، توزیع عادلانه کیفر است. بدین ترتیب که عدالت ایجاب می‌کند مجرمانی که مرتکب جرم شدیدتر شده‌اند، سخت‌تر مجازات شده و مجرمانی که جرم سبکتری مرتکب شده‌اند، با مجازاتی ملایم‌تر مواجه شوند (هوشیار، ۱۳۸۸: ۳۴). پر واضح است که توزیع عادلانه کیفر، با تمرکز صرف بر شدت جرم ارتكابی و بدون در نظر گرفتن مسئولیت اخلاقی مجرم یا ملاحظات حقوق بشری ممکن نیست. ضمن اینکه مولفه‌های متعددی وجود دارند که در تعیین شدت جرم ارتكابی موثرند و اعمال اصل تناسب بدون در نظر گرفتن مولفه‌های موثر ممکن نیست. با ملاحظه و بررسی قانون مبارزه با مواد مخدر می‌توان دریافت که اگر چه قانونگذار به اصل تناسب در مواد مهم این قانون اشاراتی داشته است اما تناسب مد نظر قانونگذار صرفاً تناسب بر اساس میزان مواد مخدر است. در مواد (۴)، (۵) و (۸) این قانون عبارت "با رعایت تناسب و با توجه به میزان مواد" بکار رفته است. حال آنکه میزان مواد تنها یکی از مولفه‌های موثر در اعمال اصل تناسب است و اگر با نادیده گرفتن سایر مولفه‌ها لحاظ شود نتیجه مطلوبی را نخواهد داد. در واقع چنین رویکردی تبعاتی همچون رهایی سوداگران و قاچاقچیان عمده مواد مخدر و سردستگان باندهای مخوف مواد مخدر از مجازات را بدنبال دارد. در عین حال موجب می‌شود که تیغ مجازات عملاً متوجه حاملان مواد مخدر و افرادی که فروشنده- مصرف‌کننده خوانده می‌شوند و عموماً از روی ناچاری، فقر یا حتی نیاز خود به مواد دست به رفتار مجرمانه زده‌اند، شود. پرواضح است که این نتیجه منطبق بر منطق و عدالت نبوده و حتی خواست قانونگذار کیفری نیز نمی‌باشد و محصول نادیده گرفتن دیگر مولفه‌های موثر در اعمال اصل تناسب، همچون تقصیر مرتکب با لحاظ نوع رفتار وی، چگونگی نقش‌آفرینی مرتکب در جرم و نیز نوع مواد مخدر موضوع جرم است (Foulds & Nutt, 2020: 3).

بر این اساس امروزه قانونگذاران در حوزه مواد مخدر دست به اصلاحاتی در قوانین زده‌اند با این هدف که با لحاظ همه مولفه‌های موثر در اعمال اصل تناسب، ضمن رعایت بهتر این اصل در راستای تحقق بهتر عدالت و نیز بازدارندگی مجازات در این حوزه قدم بردارند. در حقوق ایران نیز با تحولاتی که در سال ۱۳۹۶ و با الحاق ماده (۴۵) به قانون مبارزه با مواد مخدر رخ داد، جلوه‌هایی از این تفکر دیده می‌شود. در بخش دوم مقاله، ضمن بررسی مولفه‌های موثر در تعیین و اعمال اصل تناسب در جرایم مواد مخدر تلاش خواهیم کرد که با بررسی مواد قانونی میزان رعایت مولفه‌های مورد نظر را ارزیابی نماییم.

۲. مولفه‌های تعیین‌کننده رعایت اصل تناسب در جرایم مواد مخدر

اعمال اصل تناسب مجازات در جرایم مواد مخدر مستلزم لحاظ مولفه‌هایی است. ذیلاً به معرفی و

تحلیل این مولفه‌ها می‌پردازیم.

۱-۲. ضرورت رعایت تفکیک میان جرایم مواد مخدر (رفتار مرتکب)

پرواضح است که همه جرایم مواد مخدر از حیث میزان آسیب و صدمه اجتماعی یکسان نیستند. در حقیقت این جرایم طیف گسترده‌ای را در بر می‌گیرد که از اقدامات ابتدایی همچون کشت، تولید و ساخت تا صادرات و واردات و... را پوشش می‌دهد. در این میان رفتارهای مصرف‌گرایانه از رفتارهای سوداگرانه قابل تمایزند. بر این اساس که مصرف‌کنندگان خود قربانی و بزه دیده عرضه کنندگان و وضع اجتماعی موجود تلقی شده و واکنش اجتماعی علیه آنها باید با این نگاه تعیین شود. این نگاه امروزه در دنیا متأثر از رویکرد نهادهای مرتبط با مواد مخدر سازمان ملل و به عنوان یکی از راهکارهای اعمال اصل تناسب مجازات در جرایم مواد مخدر ترویج و در قوانین کشورها جای گرفته است. برای نمونه در سال ۲۰۰۹ دیوان عالی آرژانتین، بر خلاف نظام عرفی مجازاتهای مواد مخدر در این کشور، حکم داد که مجازات در تصرف داشتن مواد مخدر برای استفاده و مصرف شخصی خلاف قانون اساسی است (Corda, 2011: 11-20).

مبنای محکم این رأی، اصل حریم خصوصی و نیز حقوق مرتبط با سلامتی و کرامت انسان در قانون اساسی این کشور بود. بعدها و با توجه به اینکه آرژانتین مدت‌ها به دلیل شرایط نامساعد زندانهای خود از سوی کمیته آمریکایی حقوق بشر مورد انتقاد قرار می‌گرفت^۱، دولت این کشور کمیته مشورتی از کارشناسان و متخصصان حقوقی برای بررسی همه جوانب قوانین مربوط به مواد مخدر در این کشور تشکیل داد. به علاوه از آنها خواستند که پیشنهاداتی را برای اعمال هر چه بهتر اصل تناسب در جرایم مواد مخدر و با لحاظ تمایز میان انواع جرایم و نیز میزان مواد ارائه نمایند. در ژوئن ۲۰۱۲ پیش‌نویس قانون به مجلس این کشور ارسال شد که بر اساس آن از تصرف به منظور استفاده شخصی مطابق با رای دیوان عالی جرم‌زدایی شد و مجازات قاچاق مواد مخدر نیز کاهش یافت. مشابه همین اتفاق در برزیل هم افتاد بدین ترتیب که در سال ۲۰۰۶ برزیل قانون جدید مواد مخدر خود را تصویب کرد^۲.

بر اساس این قانون تصرف و در اختیار داشتن مواد برای مصرف شخصی جرم نیست و در واقع مشمول جرم‌زدایی شده است. در عین حال مقنن این کشور برای رفتارهای سوداگرانه و قاچاق مواد مخدر مجازاتهای سنگین تری وضع نمود.

در سالیان بعد نیز چنین رویکردی از سوی قانونگذاران مختلف اتخاذ شد. بدین ترتیب که امروزه در دنیا و در خصوص در اختیار داشتن مواد مخدر برای مصرف شخصی سه شیوه اتخاذ شده است. برخی از

1. Inter-American Commission on Human Rights (2010)

2. Law No. 11, 343/2006

کشورها اقدام به کاهش استفاده از واکنش‌های کیفری کرده‌اند. در واقع در این رویکرد، ضمن حفظ مقررات کیفری، در عمل و با استفاده از اختیارات قانونی قضات، از آنها استفاده نمی‌شود. آنچه که در هلند و با عنوان تحمل مالکیت برای استفاده شخصی انجام می‌شود منطبق بر همین نگاه است. رویکرد دوم تغییر ماهیت مجرمانه این رفتار به انحراف اجتماعی است. طبیعتاً چنین نگاهی منجر به پیش‌بینی واکنش‌های درمانی، خدمات آموزشی و اجتماعی بجای کیفر می‌شود. نمونه این اقدامات در قالب طرح‌هایی در ایالات متحده انجام شده است.^۱

رویکرد سوم جرم‌زدایی از در تصرف داشتن مواد مخدر به منظور استفاده شخصی است. در این حالت مجازات قانونی حذف شده در برخی از کشورها همچون جمهوری چک و برخی ایالات آمریکا به عنوان یک تخلف با واکنش‌هایی همچون جریمه پاسخ داده می‌شود. در برخی کشورها مجازات حذف شده ولی مرتکب را به سمت اقدامات آموزشی یا پزشکی سوق می‌دهند. مثل پرتغال و در کشورهایی مثل آلمان جرم‌زدایی انجام شده و واکنش جایگزینی نیز اتخاذ نشده است (Stevens, 2019: 3).

در حقوق ایران برخی از مواد قانون مبارزه با مواد مخدر با مصرف‌کنندگان و کسانی که مواد را به منظور مصرف شخصی در اختیار دارند، مرتبط‌اند. برای نمونه قانونگذار این قانون در ماده (۱۵) تنها معتادان متجاهر را قابل مجازات دانسته است. در فرض عدم تجاهر با اعلام جرم از ناحیه اعضای خانواده، رویه قضایی معتاد را به عنوان مصرف‌کننده طبق ماده ۱۹ مجازات می‌کند (رحمدل، ۱۳۹۵: ۱۹۱). در گذشته و در زمان حکومت قانون مبارزه با مواد مخدر ۱۳۶۷، برای معتادان یک معافیت نیز پیش‌بینی شده بود و به موجب ماده (۱۰) این قانون، معتادان به مواد مخدر مذکور در ماده (۸) که تا یک گرم از آنها را حمل یا نگهداری کنند به مجازاتهای مواد (۸) و (۹) محکوم نخواهند شد و طبق ماده (۸) آیین‌نامه اجرایی، ماده (۱۰) منحصر به موردی بود که حمل و نگهداری جهت مصرف شخص معتاد باشد که در این صورت مواد مکشوفه ضبط و متهم در اجرای ماده (۱۵) به مراکز ترک اعتیاد اعزام می‌شد، لکن اگر ثابت می‌شد که حمل و نگهداری به منظور مصرف شخصی نیست به مجازاتهای مقرر در مواد (۸) و (۹) محکوم می‌شد. این ماده در اصلاحات سال ۱۳۷۶ حذف شد. با توجه به اینکه وجود چنین شرطی یکی از راهکارهای اعمال اصل تناسب در دنیا شناخته می‌شود و نیز بر این اساس که مصرف‌کننده مواد مخدر بیش از آنکه بزه‌کار باشد بزه دیده محسوب می‌شود، پیش‌بینی مجدد این ماده ضروری است. نکته دیگر اینکه در قانون مبارزه با مواد مخدر، استعمال مواد مخدر جرم‌انگاری شده است. استعمال یا سوء مصرف مواد مخدر عبارت است از یک الگوی مصرف مواد مخدر که باعث ضرر به سلامتی انسان، اعم از ذهنی یا جسمی می‌شود. قانونگذار در ماده (۱۹) افراد غیر معتادی را که مواد مخدر یا

روان‌گردان‌های صنعتی غیردارویی استعمال نمایند، بر حسب نوع مواد قابل مجازات دانسته است. البته با توجه به بند (۵) ماده (۱) این قانون و نیز روح قانون مبارزه با مواد مخدر، استعمال مواد مخدر با مجوز پزشکی و طبی جرم نیست در تأیید این نظر ماده (۴۱) قانون مقرر می‌دارد: ساخت، تولید، خرید، فروش، ارسال، نگهداری، ورود، صدور، مصرف و حمل مواد ممنوع حسب مورد برای مصارف پزشکی، تحقیقاتی و صنعتی با مجوز وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی از شمول این قانون مستثنی است. بدین ترتیب روشن است که قانونگذار ما آنچنان تمایلی به جرم‌زدایی از در تصرف داشتن مواد به منظور مصرف شخصی نداشته است. تنها اقدام مقنن در خصوص مصرف‌کنندگان، تعیین مجازات قانونی کمتر نسبت به سوداگران آن هم صرفاً در خصوص تریاک و مشتقات آن است. در مواد (۴) و (۵) این قانون رفتارهای سوداگرایانه همچون واردات، صادرات، ارسال، تولید، ساخت، توزیع، فروش یا در معرض فروش قرار دادن تریاک و مشتقات آن از رفتارهای مصرف‌گرایانه یعنی خرید، حمل، نگهداری و مخفی کردن جدا شده‌اند و برای دسته اول مجازاتهای سنگین‌تری در نظر گرفته شده است.

با این وجود چنین تفکیکی در خصوص هروئین، مرفین و مشتقات آنها صورت نگرفته است و در ماده (۸) قانون مبارزه با مواد مخدر، قانونگذار کلیه رفتارهای مجرمانه را اعم از اینکه مصرف‌گرایانه یا سوداگرایانه باشند، در خصوص این دسته از مواد مشمول ضمانات اجراهای یکسانی قرار داده است. چنین رویکردی نشان می‌دهد که قانونگذار در این خصوص موضع دقیق و مبتنی بر ضوابط خاص یا اعمال اصل تناسب را اتخاذ نکرده است و بلکه موضع قانونگذار برخاسته از جو کلی حاکم بر جامعه مبنی بر فوق‌العاده خطرناک دانستن هروئین و نظایر آن و با تمرکز صرف بر نوع مواد است. چرا که اگر اقدام قانونگذار در راستای اعمال اصل تناسب مجازات بود، تفاوتی میان تریاک و مشتقات آن و مواد مخدر مذکور در ماده ۸ از این حیث نبود و قانونگذار می‌بایست در خصوص مواد مخدر موضوع این ماده نیز میان رفتارهای سوداگرایانه و مصرف‌گرایانه تفکیک قائل می‌شد و دسته دوم را با مجازات‌های سبکتری پاسخ می‌داد. حال آنکه عملاً چنین اتفاقی نیافتاده است. بنظر می‌رسد قانونگذار در خصوص مواد مخدر موضوع ماده ۸ بدون توجه به ماهیت رفتار مجرمانه و صرفاً با تمرکز بر نوع ماده مخدر به تعیین مجازات پرداخته است. بخصوص که فضای حاکم بر جامعه و تدوین‌کنندگان قانون مبتنی بر خطرناکی فوق‌العاده این دسته از مواد مخدر است. این در حالی است که نوع ماده مخدر تنها یک مولفه در تعیین مجازات متناسب است و مولفه‌های دیگر همچون نوع رفتار مرتکب و ... نیز در تعیین درجه خطرناکی یا شدت و خامت جرم و بالتبع در تعیین مجازات قانونی موثرند. بدین ترتیب اصلاح ماده (۸) نیز در راستای اعمال اصل تناسب مجازات ضروری است.

توجه به رفتار مصرف‌کنندگان امروزه از آنچه ذکر شد هم فراتر رفته است. بنحوی که دسته‌ای را تحت عنوان فروشندگانه - مصرف‌کننده قرار داده‌اند. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که یکی از مهمترین علل فروش مواد

توسط جوانان، وابستگی آنها به مواد مخدر و در واقع نیاز به مصرف است. تا حدی که مصرف در بسیاری از موارد همراه جدایی ناپذیر فروش مواد است (صادقی و دیگران، ۱۳۹۶: ۹۶). نتیجه یک تحقیق در ایران نشان داد که بجز یک نفر بقیه فروشندگان مورد بررسی مصرف‌کننده مواد نیز بودند و فروش مواد را به دلیل فقر ناشی از اعتیاد انجام می‌دادند (فرهودیان و دیگران، ۱۳۹۱: ۳۰۰). بدین ترتیب می‌توان گفت که بخش زیادی از خرده‌فروشان مواد مخدر مصرف‌کننده‌اند که به ناچار و برای تأمین مواد خود دست به فروش می‌زنند. به تبع نگاه یکسان به این دسته از مجرمین مواد بی‌توجه به وضعیت خاصی که در آن گرفتارند، مورد انتقاد است. مسلماً خرده‌فروشان مصرف‌کننده بنوعی بزه دیده جرایم مواد و نیازمند واکنش افتراقی قانونگذاران هستند. آنها گزینه‌های خوبی برای فروش مواد به حساب آمده و در عین حال بدلیل وابستگی شان به مواد مخدر دستمزد کمتری دریافت کرده و از مجازات نیز ترس ندارند. رویکرد افتراقی می‌تواند شامل اقدامات درمانی و اصلاحی باشد. حال آنکه در قانون مبارزه با مواد مخدر شاهد چنین نگاه دقیقی به مصرف‌کنندگان مواد نیستیم و فروشنده مصرف‌کننده بدلیل ارتکاب بیش از یک رفتار مجرمانه طبق قواعد تعدد جرم مورد محاکمه و مجازات قرار خواهد گرفت.

۲-۲. نقش متهم در جرم

مؤلفه دیگر برای اعمال اصل تناسب در جرایم مواد مخدر، نقش متهم در ارتکاب جرم است. ضرورت توجه به نقش متهم از واقعیت‌های موجود در پرونده‌های مرتبط با مواد مخدر نشأت می‌گیرد. امروزه عرضه مواد مخدر، به صنعت سودآور و رو به رشدی تبدیل شده است (رحمدل، ۱۳۹۵: ۱۹). باندهای بزرگ مجرمانه شکل گرفته‌اند که اقدامات خود را به شکل سازمان‌یافته انجام می‌دهند. در این میان مرتکبین و افراد درگیر در این چرخه متعدد و نوع فعالیتشان نیز متنوع است. در واقع در این سازمان جنایی، تنوع نقش و فعالیت از یک حمل بر ساده تا سردسته باند وجود دارد. ملاحظات عینی نشان می‌دهد که عملاً و همواره اشخاصی که در پایین‌ترین درجه از این سلسله مراتب جنایی قرار دارند و نقش‌هایی همچون خرده فروش، حمل بر یا نگهدارنده مواد مخدر را ایفا می‌کنند، در معرض بیشترین احتمال تعقیب و محکومیت کیفری بوده هر چند کمترین سهم را از منافع و درآمد حاصل از این فعالیت مجرمانه دریافت می‌کنند. در مقابل، افرادی که در راس گروه‌های مجرمانه قرار داشته و رفتارهایی همچون تأسیس، اداره، سردستگی و سازماندهی را بر عهده دارند، برغم بهره‌مندی از بیشترین میزان سود و درآمد حاصل از این فعالیتها و تحمیل بیشترین آسیب به نظام اجتماعی، از دسترس نظام عدالت کیفری خارج بوده و کمترین احتمال تعقیب و محکومیت را دارند. از دیگر سو، گاه متهم از دل یک گروه مجرمانه سازمان‌یافته و با برنامه‌ریزی منسجم برخاسته و دست به ارتکاب جرم می‌زند و گاه خبری از گروه مجرمانه سازمان‌یافته نبوده و متهم بشکل فردی یا در قالب گروهی بی‌تشکیلات اقدام به جرم کرده است. مسلماً یکی از راهکارهای اعمال اصل تناسب در نظر گرفتن شرایط مذکور و نقش متهم است. کنوانسیون سازمان ملل علیه قاچاق مواد

مخدر و روانگردان مصوب ۱۹۹۸ حاوی مقرراتی است که زمینه لحاظ نقش مرتکب را به عنوان یکی از راهکارهای اعمال اصل تناسب فراهم می‌کند. بدین ترتیب که در بند (۵) از ماده (۳) این کنوانسیون، شرایط و متغیرهایی عینی پیش‌بینی شده‌اند که جرایم مواد مخدر را خطرناکتر می‌سازند این متغیرها نه جنبه حضری و بلکه جنبه تمثیلی دارند. به موجب این مقرر: "اعضا تضمین می‌کنند که دادگاه‌ها و سایر مراجع دارای صلاحیت بتوانند کیفیات واقعی را که ارتکاب جرایم موضوع بند یک این ماده را به نحو ویژه‌ای خطرناک می‌سازند، در مقام تعیین کیفر مد نظر قرار دهند. کیفیاتی همچون: ۱- ایفای نقش در جرمی که توسط گروه جنایی سازمان‌یافته متبوع مجرم ارتکاب یافته است. ۲- ایفای نقش مجرم مواد مخدر در دیگر فعالیت‌های مجرمانه سازمان‌یافته بین‌المللی ۳- ایفای نقش مجرم مواد مخدر در دیگر فعالیت‌های غیر قانونی که از طریق ارتکاب جرم قاچاق مواد مخدر تسهیل شده است. ۴- استفاده از خشونت یا اسلحه توسط مجرم ۵- این حقیقت که مجرم دارای سمت عمومی بوده و جرم ارتكابی مرتبط با سمت مورد بحث باشد. ۶- آزار کودکان یا استفاده از آنها برای ارتکاب جرایم مواد مخدر ۷- ارتکاب جرم در موسسه کیفری یا موسسه آموزشی یا مرکز خدمات اجتماعی یا سایر مکان‌هایی که دانش آموزان و دانشجویان به منظور فعالیت‌های اجتماعی، ورزشی و آموزشی به آنجا مراجعه می‌کنند. ۸- محکومیت سابق بویژه برای جرایم مشابه اعم از اینکه از مراجع قضایی داخلی یا خارجی صادر شده باشد، تا حدودی که مقررات ملی یک عضو اجازه می‌دهد.

توجه به نقش متهم به عنوان راهکاری برای اعمال اصل تناسب مجازات، در قوانین داخلی کشورها نیز دیده می‌شود. در واقع بسیاری از کشورها یکی از مولفه‌های موثر در تعیین مجازات را نقش مرتکب قرار داده‌اند و نقش‌های متنوعی همچون عضو سازمان جنایی، مصرف‌کننده-فروشنده، توزیع‌کننده اجتماعی، توزیع‌کننده تجاری و حمل بر را پیش‌بینی کرده‌اند به نحوی که مجازات قابل اعمال برای مرتکب بر حسب اینکه کدام نقش بر وی اطلاق شود، متفاوت خواهد بود^۱ بسیاری از کشورهای عضو اتحادیه اروپا بین این دو دسته از عرضه‌کنندگان و توزیع‌کنندگان مواد مخدر تفکیک قائل شده و برای عرضه‌کنندگان اجتماعی مجازات کمتری را پیش‌بینی کرده‌اند. حمل بر نیز در حوزه‌های قضایی مختلف اروپا به اشکال متفاوتی تعریف شده است. برای نمونه حمل بر را شخصی تعریف کرده اند که مواد مخدر خریداری شده توسط شخصی دیگر را از مرز حمل می‌کند. اینکار گاه در قبال دریافت مزد انجام می‌شود و مقدار مواد مخدري که باید حمل شود توسط دستوردهنده مشخص می‌شود (Fleetwood, 2011: 375-393).

برخی کشورها در مورد حمل بران نیز بر اساس شرایطی همچون سابقه دار بودن یا نبودن، نحوه حمل

۱. توزیع‌کننده اجتماعی در مقابل توزیع‌کننده تجاری است و متضمن این مفهوم است که جرم کمتر خطرناک بوده و مرتکب هم ایفاکننده یک نقش فرعی در فرایند قاچاق مواد مخدر است.

مواد که بصورت داخلی حمل شوند یا به بدن یا لباسشان چسبیده باشند و یا در چمدانی حمل شوند، تفکیک قائل می‌شوند، چرا که در حالت اخیر این احتمال وجود دارد که حمل بر نسبت به آنچه که حمل می‌کند بیخبر و جاهل باشد (Fleetwood, 2011: 375-393).

حمل بران باید از قاچاقچیان حرفه‌ای که مواد مخدر خودشان را حمل می‌کنند متمایز شوند. این دسته اغلب خطر زندان را بجان می‌خرند و برای گرفتن حکم کمتر میزان کمتری از مواد را حمل می‌کنند (Fleetwood, 2011: 383-386).

بنابراین صرف ملاک قرار دادن مقدار مواد بی‌توجه به نقش مرتکب عادلانه نبوده و با اصل تناسب نیز سازگار نیست. چرا که در این حالت حمل بران در بسیاری از موارد از قاچاقچیان حرفه‌ای سنگین‌تر مجازات خواهند شد (Lai, 2012: 8). برای مثال انگلستان در سال ۲۰۱۱ در مقررات راجع به جرایم مواد مخدر خود بازنگری انجام داد. شروع این بازنگری با اقدام شورای مجازات انگلستان بود^۱ که دستورالعمل جدیدی را برای مجازات جرایم مواد مخدر پیشنهاد داد به موجب دستورالعمل فوق‌الذکر که از سال ۲۰۱۲ اجرایی شد، همه دادگاه‌ها مکلفند از مجازاتهای ذکر شده در خصوص واردات و صادرات مواد مخدر و جرایم مربوط به عرضه و تملک آنها تبعیت کنند. هدف شورای مجازات این بود که رویکردی شفاف‌تر و متناسب‌تر از مجازات را ارائه کند. اصل تناسب مجازات در ماده (۱۴۳) قانون عدالت کیفری انگلستان برای تمام جرایم و با این عبارات پیش‌بینی شده است: در تعیین شدت و سنگینی مجازات برای هر جرم ارتكابی، دادگاه باید تقصیر مرتکب در ارتكاب جرم، آسیبی که از جرم ایجاد شده و مرتکب قصد ایجاد آن را داشته و یا آن را پیش‌بینی می‌کرده است را در نظر بگیرد. در همین راستا در دستورالعمل ۲۰۱۲ به دادگاه‌ها توصیه شده است که تقصیر متهم را در هنگام ارزیابی وی لحاظ کنند. بدین شکل که توجه کنند، وی کدامیک از سه نقش رهبری، نقش مهم یا نقش کم‌اهمیت را در ارتكاب جرم ایفا کرده است. افرادی در ذیل نقش رهبری قرار می‌گیرند که عملکردشان شامل هدایت یا سازماندهی خرید و فروش مواد در مقیاسی تجاری و گسترده و با انتظار سود مالی بالا باشد. در طیف نقش کم‌اهمیت نیز افرادی قرار می‌گیرند که مواد را در اجتماع عرضه کرده و یا در زنجیره عرضه آنها ایفای نقش می‌کنند. همین نگاه در قوانین کشورهای دیگر نیز دیده می‌شود. برزیل در سال ۲۰۰۶ قانون جدید مواد مخدر خود را تصویب کرد^۲. که به موجب آن، مجازات مقرر در قانون برای مجرمان بار اول و نیز کسانی که در یک گروه مجرمانه سازمان‌یافته یا بشکل مداوم فعالیت نکرده‌اند تا دو سوم کاهش می‌یابد. شورای اروپا نیز در سال

۱. شورای مجازات انگلستان، سازمانی است که وظیفه‌اش، ایجاد و تهیه چارچوب مجازات برای جرایم ارتكابی در انگلستان و ولز می‌باشد.

2. Law No. 11, 343/2006

۲۰۰۴ دستورالعملی را در خصوص مجازات جرایم مواد مخدر صادر کرد. با این هدف که رویکرد مشترکی در خصوص مجازات این جرایم در سراسر اتحادیه اروپا با تأکید بر قوانین حداقلی اتخاذ شود. در بخشی از دستورالعمل مورد اشاره آمده است: "اعضا باید اقدامات لازم را انجام دهند تا اطمینان حاصل شود که جرایم مواد مخدر با مجازاتهای موثر، متناسب و بازدارنده پاسخ داده می‌شوند.^۱

به علاوه، علی‌رغم اینکه ارزیابی دقیق نقش مجرم می‌تواند دشوار باشد، بدین علت که در این نوع جرایم عموماً نقش بازیگران مختلف نامشخص است، در اتحادیه اروپا تمایز در این موارد است: مشارکت و همکاری در جرم سازمان‌یافته، بدین ترتیب که در دستورالعمل راهنما پیش‌بینی شده است که مجازات حداقل ده ساله باید به مجرمانی تحمیل شود که به عنوان بخشی از یک گروه مجرمانه سازمان‌یافته فعالیت کرده‌اند. حتی برخی کشورها در قوانین خود فراتر رفته و به نحو دقیق‌تری میان یک عضو گروه سازمان‌یافته، رهبر گروه یا تامین‌کننده مالی از حیث مجازات تفکیک قائل می‌شوند.^۲

چندین کشور اروپایی نقش دلال را در رژیم مجازات خود (بلژیک، مجارستان، اتریش) و یا در رویه قضایی خود (قبرس، لهستان، اسلوانی) دارند. در برخی موارد مجازاتهای فروشنده - مصرف‌کننده کاهش داده شده است یا به جایگزین‌های حبس از جمله درمان وابستگی به مواد مخدر، خدمات اجتماعی آزادی مشروط و ... بدل شده است. به علاوه در برخی کشورها میان عرضه اجتماعی مواد با عرضه تجاری تفکیک قائل شده‌اند و عرضه اجتماعی را به عنوان یک جرم سبک و نشان‌دهنده نقشی تبعی و فرعی در حوزه قاچاق مواد لحاظ کرده و با مجازات سبکتری بدان پاسخ می‌دهند.^۳

توجه به نقش مجرم به عنوان یکی از سازوکارهای اعمال اصل تناسب مجازات در قانون مبارزه با مواد مخدر و بخصوص در ماده (۴۵) الحاقی به این قانون در سال ۱۳۹۶ بوضوح دیده می‌شود. این نگاه که حاصل فضای کلی حاکم بر کنوانسیون‌های بین‌المللی مواد مخدر و نیز تجربه اجرایی قانون مبارزه با مواد است بدین شکل پیش‌بینی شده است: به موجب بند (ب) ماده (۴۵) الحاقی، در صورتی که مرتکب نقش سردستگی (موضوع ماده (۱۳۰) قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲/۲/۱) یا پشتیبان مالی و یا سرمایه‌گذار را داشته یا از اطفال و نوجوانان کمتر از هجده سال یا مجانبین برای ارتکاب جرم استفاده کرده باشد و مرتکب جرمی شده باشد که قانوناً مستوجب مجازات اعدام یا حبس ابد است، در حکم مفسد

-
1. Art. 4(1) Council Framework Decision 2004/757/ JHA of 25 October 2004 laying down minimum provisions on the constituent elements of criminal acts and penalties in the field of illicit drug trafficking
 2. European Commission (2009), Report from the Commission on the implementation Framework Decision 2004/7577JHA laying down minimum provisions on the constituent elements of criminal acts and penalties in the field of illicit drug trafficking (Brussels), COM (2009)69 final [SEC (2009)1661]:6
 3. European Commission (2009): 5-6

فی الارض شناخته شده و به مجازات اعدام و ضبط اموال ناشی از مواد مخدر یا روانگردان محکوم خواهد شد.

همانطور که از متن این ماده بر می آید، قانونگذار سعی کرده است که نقش مجرم را در تعیین مجازات در نظر گرفته و از این طریق مانع تحمیل مجازات سنگین اعدام بر مجرمین خرد شود. اصولاً کسانی که نقش هایی همچون سردستگی، پشتیبان مالی یا سرمایه گذار را ایفا می کنند، کسانی اند که علی‌رغم ایفای نقش مهم‌تر، کمتر در معرض دید ماموران بوده امکان تعقیب و دستگیری کمتری دارند. اصلاحیه سال ۹۶ بر اساس واقعیات موجود در پرونده‌های مواد مخدر و نیز ایرادات و اعتراضات وارد بر مجازات اعدام که حتی متوجه افراد خرده پا بر اساس میزان مواد می شد، انجام گردید و تحولی مطلوب در مقررات راجع به مواد مخدر در ایران محسوب شده، همسو با تأکید بین‌المللی بر رعایت اصل تناسب در حوزه مواد مخدر است. گرچه برخی نویسندگان حقوقی ماده الحاقی را همسو با اسناد و الزامات بین‌المللی نمی‌دانند (ساکو و کونانی، ۱۳۹۸: ۱۱۸). با این حال نتیجه حاصله همسو با تحولات بین‌المللی است. با این وجود مقرر مذکور با ایراد عدم ارائه معیار و ضوابطی برای تشخیص سرمایه گذار یا پشتیبان مالی مواجه است. به دیگر بیان هر چند برخی از نقش‌های ذکر شده در ماده (۴۵) الحاقی از جمله سردستگی دارای سابقه قانونی و شناخته شده‌اند، نقش‌های دیگر، قضات و مجریان قانون را در تشخیص دچار سردرگمی می‌کنند.

نکته دیگر اینکه قانونگذار قانون مبارزه با مواد مخدر تفکیکی میان سایر نقش‌هایی که در بازار مواد ایفا می‌شود قائل نیست. وی همه حاملان، واسطه‌ها، دلالان و نگه‌دارندگان مواد را به یک چشم می‌بیند. حال آنکه در میان این افراد برخی خود مالک موادند و بدنبال منافع اقتصادی بیشتر و گروهی نیز کار را برای مالک مواد انجام می‌دهند و دستمزد ناچیزی دریافت می‌کنند. در واقع چون معیار اصلی تعیین مجازات در قانون مبارزه با مواد مخدر، میزان مواد است، نتیجه از انصاف بدور است. ملاک قرار دادن میزان مواد بدون توجه به نقش این دسته از مجرمین مواد مخدر، سبب می‌شود که متحمل مجازات‌هایی سنگین و فراتر از تقصیر شوند. این در حالی است که در سوابق تقنینی مواد مخدر در ایران بعضاً چنین تفکیکی دیده می‌شد.

برای مثال ماده ۸ لایحه قانونی راجع به اصلاح قانون منع کشت خشخاش و استعمال تریاک مصوب ۱۳۳۸ مقرر می‌داشت: در هر مورد که دادگاه تشخیص داد حامل مواد مخدر صاحب آن نبوده و متصدی حمل از طرف دیگری است معاون جرم محسوب و مباشر جرم صاحب مال می‌باشد که به مجازات مجرم اصلی محکوم می‌شود. پرداخت جریمه فقط بر عهده صاحب مال خواهد بود. همینطور تبصره (۲) لایحه قانونی تشدید مجازات مرتکبان جرایم مواد مخدر و اقدامات تأمینی و درمانی به منظور مداوا و اشتغال به کار معتادان مصوب ۱۳۵۹ نیز چنین تمایزی را قائل شده بود.

۲-۳. شدت و وخامت جرم

یکی دیگر از راهکارهای اعمال اصل تناسب مجازات در دنیا، تعیین مجازات بر اساس وخامت و شدت جرم است. شدت جرم در حوزه مواد مخدر با متغیرهایی همچون میزان و مقدار مواد و نیز نوع آنها سنجیده می‌شود. مبرهن است که کمیت مواد مخدر از متغیرهای مهم در ارزیابی شدت جرم ارتكابی و میزان ضرری است که به جامعه وارد شده است. بر همین اساس، کمیت مواد در قوانین کشورهای مختلف، در تعیین میزان مجازات دخالت داده شده است. در دستورالعمل شورای مجازات انگلستان که پیشتر از آن سخن به میان آمد، پس از توصیه به ارزیابی درجه صدمه ناشی از جرم، محاکم را به سمت درجه‌بندی جرایم تولید و قاچاق مواد مخدر به چهار طیف، سوق داده‌اند. طیف یک سنگین‌ترین و زیانبارترین حالت ممکن است که در آن مقادیر بالای مواد مخدر موضوع جرم قرار می‌گیرند. برای نمونه ۵ کیلوگرم یا بیش از آن کوکائین، ۲۰۰ کیلوگرم حشیش یا ۱۰۰۰ قرص اکستازی. مقدار مواد در طیف‌های بعد کمتر شده بنحوی که در طیف چهارم به حداکثر صدگرم حشیش و ۵ گرم هرئین یا کوکائین می‌رسد. البته اگر رفتار ارتكابی تولید مواد مخدر باشد، هدف از تولید نیز یک عامل مهم در تعیین شدت و وخامت جرم خواهد بود^۱.

مسئلاً در تعیین مجازات در حکم نهایی دادگاه عوامل دیگری همچون کیفیات مشدده یا مخففه، کمک‌ها و راهنمایی‌های مجرم به دستگاه عدالت کیفری و ... نیز لحاظ خواهند شد. همینطور بسیاری از کشورهای عضو اتحادیه اروپا نیز مقدار مواد (Lai, 2012: 8) را به عنوان یک شاخص برای سنجش شدت و وخامت جرم در نظر می‌گیرند. در سطح منطقه‌ای نیز در دستورالعمل شورای اروپا در خصوص عناصر متشکله اعمال مجرمانه و مجازاتها در حوزه قاچاق غیر قانونی مواد مخدر در سال ۲۰۰۴، به کمیت مواد به عنوان یکی از موارد تأثیرگذار در تعیین میزان مجازات اشاره شده است. در این دستورالعمل آمده است که حداقل ۵ تا ده سال حبس ضروری است، در مواردی که جرم شامل مقادیر زیادی مواد مخدر است.

شاخص کمیت مواد در قانون مبارزه با مواد مخدر ایران نیز از گذشته تاکنون نقشی مهم در تعیین میزان مجازات ایفا کرده است. نگاهی به مواد این قانون بخصوص مواد (۴)، (۵)، (۸) و (۴۵) الحاقی گویای این مسأله است. بنحوی که مواد چهار و پنج این قانون میزان مواد مخدر (تریاک و مشتقات آن) را ملاک تعیین میزان مجازات قرار داده‌اند. در ماده (۸) این قانون نیز، میزان مواد ملاک تعیین مجازات است.

هر چند قانونگذار میزان مواد را به عنوان ملاکی برای تعیین مجازات در نظر گرفته است اما عملکرد وی خالی از انتقاد هم نیست. برای نمونه مجازات بندهای (۳) و (۴) ماده (۴) متناسب بنظر نمی‌رسند.

1. [http://sentencingcouncil.judiciary.gov.uk/docs/Drug_Offences_Definitive_Guideline_final_\(web\).pdf](http://sentencingcouncil.judiciary.gov.uk/docs/Drug_Offences_Definitive_Guideline_final_(web).pdf)

بدین ترتیب که مقنن در بند (۳) برای ارتکاب رفتارهای سوداگرانه نسبت به بیش از پانصد گرم تا پنج کیلوگرم از مواد مخدر ذکر شده در این ماده، از پنجاه میلیون تا دو بیست میلیون ریال جریمه نقدی و پنجاه تا هفتاد و چهار ضربه شلاق و سه تا پانزده سال حبس در نظر گرفته است و در بند (۴) برای ارتکاب همین رفتارها نسبت به بیش از پنج کیلوگرم از همین مواد، اعدام و مصادره اموال ناشی از همان جرم را پیش‌بینی کرده است. با این وجود تبصره ماده (۴) با پیش‌بینی شروطی برای اعدام سعی در تلطیف این عدم تناسب دارد و نیز در ماده (۴۵) الحاقی به قانون مبارزه با مواد مخدر در سال ۱۳۹۶ مجازات اعدام محدود به موارد خاص تصریح شده در آن ماده شد و اعدام‌هایی که یکی از شرایط پیش‌بینی شده در ماده (۴۵) الحاقی را نداشته باشند، مشمول حبس درجه یک تا سی سال و جزای نقدی درجه یک تا دو برابر حداقل آن می‌شوند. تحول قانونی ذکر شده توانسته است ایراد عدم تناسب را تا حد زیادی رفع نماید. به موجب بند (ت) ماده (۴۵) الحاقی کلیه جرائم موضوع ماده (۴) این قانون مشروط بر اینکه بیش از پنجاه کیلوگرم باشد و مواد موضوع ماده (۸) این قانون مشروط بر اینکه بیش از دو کیلوگرم باشد و درخصوص سایر جرائم موضوع ماده (۸) در صورتی که بیش از سه کیلوگرم باشد، مرتکب را با مجازات اعدام مواجه می‌سازند. بنظر می‌رسد قانونگذار با این حکم، اصل تناسب مجازات را رعایت کرده و خرده‌فروشان را از این مجازات رها کرده است.

متغیر دیگر نوع مواد مخدر است. بدیهی است مواد مخدر از حیث نوع و به تبع از حیث قابلیت اضرار به جامعه متنوع‌اند. دسته‌ای از این مواد، هزینه‌های فردی و اجتماعی بیشتری را به جامعه تحمیل کرده، فاقد کاربرد درمانی بوده یا از کاربرد کمی در این زمینه برخوردارند. در مقابل دسته دیگری از مواد مخدر به مراتب ضرر اجتماعی کمتر و فواید و کاربردهای درمانی و علمی بیشتری دارند. بر همین اساس اعمال اصل تناسب در جرایم مواد مخدر بدون لحاظ متغیر نوع مواد ممکن نیست (طیسی، ۱۳۹۶: ۹۱). این متغیر در کنوانسیون‌های مواد مخدر سازمان ملل نیز به عنوان عاملی موثر در تعیین میزان مجازات به کشورهای معرفی شده است. بطوری که در کنوانسیون‌های ۱۹۶۱ و ۱۹۷۱ متغیر نوع مواد لحاظ شده است. در هر دو سند مذکور، مواد مخدر و روانگردان بر اساس شاخص‌هایی همچون فایده درمانی، منافع عمومی، پیامدهای زیانبار و مخاطرات فردی و اجتماعی در چهار گروه متفاوت دسته‌بندی شده‌اند و میزان ممنوعیت، نوع و درجه ضمانت اجرای پیشنهادی و دامنه نظارت سازمان ملل بر هر دسته متفاوت است.^۱

در اروپا نیز نوع مواد مخدر از شاخص‌های اعمال اصل تناسب مجازات است. برای نمونه در

۱. ر.ک.: مواد (۲) و (۳) کنوانسیون مواد مخدر ۱۹۶۱ و مواد (۲) تا (۱۶) کنوانسیون مواد روانگردان مصوب ۱۹۷۱.

دستورالعمل ۲۰۰۴ شورای اروپا آمده است که مجازات پنج تا ده سال حبس ضروری است در جایی که موضوع جرم شامل آن دسته از مواد مخدریست که بیشترین آسیب را به سلامتی افراد وارد می‌کنند یا منجر به آسیب قابل توجهی نسبت به سلامتی افراد می‌شود.^۱ همانطور که از این دستورالعمل بر می‌آید تعیین مجازاتهای سنگین‌تر با تمرکز بر آسیب و صدمات حاصله مد نظر است. در بسیاری از کشورهای عضو اتحادیه اروپا شاخص‌های مشابهی برای سنجش شدت و وخامت جرم در نظر گرفته شده است. برای مثال: ایجاد آسیب یا مرگ در کشورهایی مثل بلژیک، جمهوری چک، آلمان، لوکزامبورگ، لهستان و جمهوری اسلواکی^۲ و مقدار و ارزش مواد مخدر کشف شده در کشورهایی نظیر دانمارک، آلمان، استونی، لیتوانی، اتریش، جمهوری اسلواکی و نروژ^۳.

در مقررات کیفری ایران نیز نوع مواد به عنوان یکی از متغیرهای مهم در تعیین مجازات لحاظ شده است و اگرچه متغیر مهم‌تر میزان مواد است، قانونگذار از نوع مواد نیز غافل نشده است. بدین ترتیب که در قانون مبارزه با مواد مخدر تفکیک و تمایز میان مواد مخدر سنتی و صنعتی بارز است. در واقع قانونگذار در مواد (۴) و (۸) این قانون میان مواد مخدر از نوع بنگ، چرس، گراس، تریاک و مشتقات آن از یک سو و مواد مخدر از نوع هروئین، مرفین، کوکائین و دیگر مشتقات شیمیایی مرفین و یا دیگر مواد مخدر یا روان‌گردان‌های صنعتی غیردارویی که فهرست آنها به تصویب مجلس شورای اسلامی می‌رسد، تفکیک قائل شده است و هر یک از این دو نوع مواد مخدر را با تدابیر و مجازاتهای جداگانه‌ای پاسخ می‌دهد که به لحاظ شدت و سنگینی مجازات متفاوتند. این رویکرد حاصل تفاوت انواع مواد مخدر از حیث زیان‌آوری اجتماعی و حتی شخصی است. مسلماً مواد مخدر صنعتی اثرات مخرب‌تری بر روی شخص بر جا گذاشته و برای جامعه نیز آسیب بیشتری به دنبال خواهند داشت. از دیگر سو قانونگذار هروئین مرفین و مشتقات آنها را از حیث مجازات معادل روان‌گردانهای صنعتی غیردارویی دانسته است. مسلماً اتخاذ چنین رویکردی در صورتی که مبتنی بر تحقیقات علمی و تجربی باشد قابل قبول است. بنحوی که این مواد از حیث فقدان جنبه درمانی، آسیب‌های فردی و اجتماعی و آثار زیانبار اقتصادی مشابه باشند. بنظر می‌رسد چنین بررسی تاکنون انجام نشده فلذا اصلاح مقررات موجود در راستای اعمال هر چه دقیقتر اصل تناسب مجازات ضروری است.

نتیجه‌گیری

تناسب مجازات، اصلی بنیادین در حقوق کیفری قلمداد شده و متضمن پیش‌بینی مجازات قانونی است

1. Art. 4(2), Council Framework Decision 2004/757/ JHA

2. Belgium, Czech Republic, Germany, Luxembourg, Poland, and the Slovak Republic

3. Denmark, Germany, Estonia, Lithuania, Austria, the Slovak Republic, and Norway

که با ضرر اجتماعی ناشی از جرم انطباق و همخوانی داشته باشد. در این میان رعایت اصل مذکور در جرایم مواد مخدر به دلیل پیچیدگی سنجش ضرر اجتماعی ناشی از آنها نیازمند دقت نظر و ظرافت طبع بیشتری است. در طیف جرایم مواد مخدر، تنوع رفتارهای مجرمانه، تنوع مواد مخدر از حیث آسیب‌زایی و نیز نقش‌های متنوعی که از سوی بازیگران این عرصه ایفا می‌شود بر شدت ضرر اجتماعی ناشی از جرم تاثیرگذار است. نگاهی به قانون مبارزه با مواد مخدر گویای این نکته است که قانونگذار در تعیین مجازات بیش از هر مولفه دیگری بر تناسب وزنی مواد مخدر تمرکز داشته است. امری که منصفانه بودن مجازات در حوزه مواد مخدر را با چالشی جدی مواجه می‌سازد. بنحوی که در بسیاری از موارد افراد خرده‌پا، حمل بران و کسانی که کار را برای دیگران انجام می‌دهند و نیز مصرف‌کنندگان فروشنده که بیش از قاچاقچیان کلان در معرض تعقیب و دستگیری قرار دارند، متحمل مجازاتی می‌شوند که بسیار سنگین بوده و با غفلت از اصل تناسب جرم و مجازات پیش‌بینی و تعیین گشته است. رویکرد اخیر در جرایم مواد مخدر حاوی لحاظ و اعمال مولفه‌هایی در تعیین مجازات است که به رعایت هر چه بیشتر اصل تناسب مجازات در این جرایم کمک کند. رفتار مرتکب، نقش وی در ارتکاب جرم و شدت و وخامت جرم مهمترین مولفه‌هایی هستند که امروزه در دنیا و در جهت اعمال دقیق‌تر اصل تناسب در جرایم مواد مخدر مورد توجه قانونگذاران مختلف قرار گرفته‌اند. در طیف رفتارها و نوع جرایم، از یک سو، رفتارهای سوداگرانه و رفتارهای مصرف‌گرایانه قابل تفکیک‌اند. از دیگر سو میان رفتارهای سوداگرانه و یا مصرف‌گرایانه نیز تفاوت‌هایی وجود دارد که بر میزان ضرر اجتماعی جرم تاثیرگذار است. برای نمونه می‌توان به فروشندگان مصرف‌کننده و نیز نگهدارندگان مواد برای مصرف شخصی اشاره کرد. نقش متهم در ارتکاب جرم نیز مولفه دیگری برای سنجش میزان ضرر اجتماعی وارده است. از این منظر مرتکب می‌تواند از یک حمل بر ساده تا سردسته باند قاچاق متغیر باشد و همین امر، ضرورت تعیین مجازات متناسب را آشکار می‌سازد به علاوه نوع مواد مخدر و میزان آنها متغیرهایی هستند که بر شدت و وخامت جرم تاثیرگذار بوده و به تبع می‌بایست در اعمال اصل تناسب مجازات، مورد توجه قانونگذار قرار گیرند. قانونگذار ما در قانون مبارزه با مواد مخدر، بیشترین تاکید را بر تناسب وزنی داشته و از سایر مولفه‌ها غافل مانده است. توجه به نقش مرتکبان نیز در ماده (۴۵) الحاقی به قانون مبارزه با مواد مخدر دیده می‌شوند که نشان از گرایش قانونگذار بر فراهم آوردن بهتر زمینه اعمال اصل تناسب مجازات دارد. با این همه قوانین موجود تا اعمال اصل تناسب مجازات راهی طولانی در پیش دارند.

فهرست منابع

- دهخدا، علی اکبر، ۱۳۸۵ش، فرهنگ متوسط دهخدا، به کوشش غلامرضا ستوده و دیگران، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ج ۱، ۲.
- رحمدل، منصور، ۱۳۹۵ش، حقوق کیفری مواد مخدر، تهران، نشر دادگستر، ج ۴.
- ساکي، محمدرضا، کونانی، سلمان، ۱۳۹۸ش، بایدها و نبایدهای حذف مجازات اعدام از جرایم مواد مخدر، تهران، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، دوره ۲۴ ش ۸۷.
- سبزواری نژاد، حجت، ۱۳۹۶ش، جایگاه اصل تناسب جرم و مجازات در حقوق کیفری ایران و انگلستان، دوفصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، ش ۷۷ و ۷۸.
- صادقی، آزاده، فرجیها، محمد، حبیب‌زاده، محمد جعفر، امیدی، جلیل، ۱۳۹۶ش، پیامدهای تعیین کیفر در جرایم مواد مخدر بر پایه کمیت مواد در نظام تقنینی ایران و ایالات متحده آمریکا، تهران، پژوهش‌های حقوق تطبیقی، دوره ۲۱، ش ۱.
- طیبی، حسین، ۱۳۹۶ش، جایگاه اصل تناسب در تعیین کیفرهای ناظر بر جرم قاچاق مواد مخدر در حقوق ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.
- عمید، حسن، ۱۳۸۹ش، فرهنگ عمید، تهران، انتشارات راه رشد، ج ۱.
- فرویدیان، علی، رحیمی موقر، آفرین، صفاتیان، سعید، محمدی، فهیمه، ۱۳۹۱ش، بررسی کیفی وضعیت کراک در شهر تهران، تهران، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال ۱۲، ش ۴۷.
- ساکي، محمدرضا، ۱۳۹۶ش، مواد مخدر و روان گردان از دیدگاه علوم جنایی و حقوق بین‌الملل، تهران، نشر جاودانه.
- معین، محمد، ۱۳۸۶ش، فرهنگ معین، تهران، انتشارات زرین، ج ۲، ج ۲ و ۴.
- هوشیار، مهدی، ۱۳۸۸ش، رویکرد اصل تناسب ترتیبی به نظام رتبه‌بندی مجازات‌ها در حقوق کیفری ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.

References

- Corda, A. (2011). Imprisonment for Drug-Related Offenses in Argentina. In Transnational Institute & Washington Office on Latin America.
- Fleetwood, J. (2011). Penalties and Practice in the International Cocaine Trade. *British Journal of Criminology*, 51.
- Foulds, A. J., & Nutt, D. (2020). Principled Sentencing for Drug Supply Offences: Revised Methamphetamine Sentencing Guidelines in New Zealand. *Drug Science Policy and Law*, 6.
- Grover, A. (2010). Annual Thematic Report of the Special Rapporteur on the Right to Health.
- Lai, G. (2012). Drugs, Crime and Punishment: Proportionality of Sentencing for Drug Offences. Series on Legislative Reform of Drug Policies, No. 2.
- Stevens, A. (2019). Depenalization, Diversion and Decriminalization: A Realist Review and Program Theory of Alternatives to Criminalization for Simple Drug Possession.

- European Journal of Criminology.
- Committee on Economic, Social and Economic Rights. (2000). General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health.
- European Commission. (2009). Report from the Commission on the Implementation Framework Decision 2004/757/JHA. Rights Committee. (1999). General Comment No. 27 on Freedom of Movement (Article 12).
- Inter-American Court of Human Rights. (1994, January 21). Gangaram Pandey Case, para. 48. Silver and Others v. the United Kingdom, (Article 50) 5947/72; 6205/73; 7052; 75 [1983] ECHR 11, (24 October 1983).
- Sporrong and Lönnroth v. Sweden, 7151/75, ECHR 5, (23 September 1982).
- [Http://druglawreform.info/en/issues/decriminalization](http://druglawreform.info/en/issues/decriminalization).
- [Http://sentencingcouncil.judiciary.gov.uk/docs/Drug_Offences_Definitive_Guideline_final_\(web\).pdf](http://sentencingcouncil.judiciary.gov.uk/docs/Drug_Offences_Definitive_Guideline_final_(web).pdf)

Persian Sources

- Dahkhoda, A. A. (1385 SH). Dahkhoda's Intermediate Dictionary (G. Sotoudeh, Ed.). (Vols. 1-2). Tehran: Tehran University Press.
- Rahmadl, M. (1395 SH). Criminal Law of Narcotic Substances (4th ed.). Tehran: Dadgostar Publishing.
- Saki, M. R., & Konani, S. (1398 SH). Shoulds and Shouldn'ts of Eliminating the Death Penalty for Drug Crimes. *Journal of Legal Perspectives*, 24(87).
- Sabzavari Nezhad, H. (1396 SH). The Position of the Proportionality Principle in Criminal Law in Iran and England. *Journal of Legal Perspectives*.
- Sadeghi, A., Farajiha, M., Habibzadeh, M. J., & Omidy, J. (1396 SH). Consequences of Determining Penalties for Drug Crimes Based on Quantity of Substances in the Legal Systems of Iran and the United States of America. *Comparative Law Research*, 21(1).
- Tayyebi, H. (1396 SH). The Position of the Proportionality Principle in Determining Penalties for Drug Trafficking Crimes in Iranian Law (Master's thesis). Tehran: Tarbiat Modares University.
- Amid, H. (1389 SH). Amid's Dictionary (Vol. 1). Tehran: Rah-e Roshd Publication.
- Farhoudian, A., Rahimi Moghaddam, A., Safatian, S., & Mohammadi, F. (1391 SH). Qualitative Study of the Crack Situation in Tehran. *Social Welfare Scientific Research Journal*, 12(47).
- Saki, M. R. (1396 SH). Drugs and Psychotropic Substances from the Perspective of Criminal Sciences and International Law. Tehran: Javedaneh Publishing.
- Mo'in, M. (1386 SH). Moin's Dictionary (Vols. 2, 2, & 4). Tehran: Zarrin Publication.
- Houshiar, M. (1388 SH). The Sequential Proportionality Approach to the Grading System of Penalties in Iranian Criminal Law (Master's thesis). Tehran: Tarbiat Modares University.